

IZ ŽIVLJENJA IN DELA MACHOVIH

MARJAN MUSIC

Več ko sto let je preteklo, odkar je J. Mach, oče filozofa in fizika Ernesta Macha, pričel gojiti pri nas velikega japonskega hrastovega prelca jamamaja. V zadnjem času se je obnovilo zanimanje zanj tako pri naravoslovcih kakor tudi pri slovestvenih zgodovinarjih. Ko sem v počitnicah urejal zapuščino svoje tete Marije Claricjeve, pokojne šolske upraviteljice v Novem mestu, sem uredil tudi dokaj obilno korespondenco Machovih, in na prigovarjanje prijateljev napisal ta skromni sestavek, pri čemer sem se poslužil tudi ustnega izročila svojih prednikov in še vedno živega pričevanja domačinov iz Vel. Slatnika. Zahvaljujem se profesorju Janezu Logarju, ki je iz ljubeznivosti pregledal rokopis in ga dopolnil z opombami. Naj mi blagohotno oproste strokovnjaki s tega ali onega področja, da sem se nepoklican lotil tega posla.

Glavna cesta, ki pelje iz Novega mesta proti Zagrebu, se pri vasi Cikavi, tam, kjer jo prečka potok Trščak, pričinja spenjati kvišku. Na vrhu, ki pa ni dlje ko dobre pol ure od mesta, se odpre na vse strani pogled na valovito dolensko pokrajino, na skrbno obdelana polja in njive, ki jih obrobajo temne zaplate gozdov. Tu pa tam čepi skromne, še danes pogosto s slamo krite hiše; na levi je Smolenja vas z zidanicami, ki se belijo na gori, pred teboj in na levi pa so gozdovi, ki se jim ne vidi ne konca ne kraja. Pri skromnem zaselku Mali Slatnik, ki leži raztreseno ob cesti in mu daje poudarek novo šolsko poslopje in večja hiša njemu nasproti, se odcepi na desni tikoma za njo ozka, bela in lepo v pokrajini speljana vaška cesta, ki se skoro izgubi v gozdni gošči. Nikjer ni hiše ne žive duše, a ko se cesta vzpne više, se odpro pogledi v daljo, v Podgorje, ki mu dajejo nenavadno lep zaključek Gorjanci. Bližino vasi naznanjajo njive, in ko prideš iz zavoja, šele ugledaš kmetije Velikega Slatnika, ki so se poskrile med goste skupine po večini starih in z lišajem obraslih sadnih dreves. Med skromnimi hišami se odlikuje večje nadstropno poslopje in ob njem že bolj ali manj razpadajoča gospodarska poslopja, ki dajejo še vedno vtis nekdanj skrbno negovane domačije. V premišljenem razporedju so sadna drevesa, ki pa so ostala na starost brez prave nege in so se nekatera med njimi že nagnila k tlom. Stanovanjsko poslopje, ki nima niti videza kmečke hiše pa tudi ne graščine, je v današnjem stanju zasno-

vano v skromnem kmečkem terezijanskem baroku in še najbolj sliči furmanskim gostilnam ali grajskim pristavam. V nji kmetuje Mavsarjev rod, kakor ve in zna. Imaš vtis, da se dobro ne počuti v hiši, ki ni po svoji okorni prostornini v skladu s potrebami in zahtevami majhnega kmečkega gospodarstva. Pa tudi čas je zapustil svoje sledove na skromno zidani zgradbi: zidovje je od starosti razpokalo, stene so se napele in tudi omet že na mnogih mestih odpada; še celo baročni sklepnik na kamnitnem portalu se je zrahljal in povetil. Razpored prostorov v hiši ustreza povsem potrebam in družbeni strukturi meščana XVIII. in XIX. stoletja: pritličje je zasnovano povsem v smislu nekoliko obilnejše kmečke hiše z vežo, kuhinjo, »hišo« in izbami. Tu je bilo domovanje in torišče dela maloštevilne služinčadi, v gospodskem delu, ki je v nadstropju, pa je razporejenih pet sob, vendar tudi te nimajo v ničemer nekega vidnega podarka. Od Mavsarjeve domačije se spusti

Nadgrobnik Machovih na slatniškem pokopališču

pot strmo navzdol, v središče vasi s cerkvijo na vzpetini in s pokopališčem okrog nje. Na njem je pet grobov nekdanjih gospodarjev Mavsarjeve domačije, ki so tu živeli in umrli in so po svojem delu povezani sicer le kot tujci z našo gospodarsko in kulturno zgodovino. To je bila družina Machovih, iz katere je izšel tudi slovit fizik in filozof Ernest Mach.

V gošči krizantem in slaka stojita na grobovih dva nagrobnika; le s težavo je mogoče razbrati napisa, ki sta ga prerastla lišaj in mah. Na enem od njiju, ki je nekaj imenitnejši, dasi se ne razlikuje vidno od ostalih kmečkih, je vklesano v nemščini: »Tukaj počivata Jožefina Mach, roj. Lanhaus, roj. 12. maja 1813 v Kelišu, umrla 24. marca 1869, in Ivan Mach, roj. 16. maja 1805 v Lichenau, umrl 8. decembra 1879. Počivajte v miru, dragi starši!« Na drugem, skromnejšem pa: »Tukaj počiva Katarina Vorajtar, umrla 22. marca 1877. leta v svojem 85. letu starosti, ki je bila 47 let zvesta služabnica družin Lanhaus in Mach. Pokoj njenemu pepelu!«

Pred dobrimi sto leti je bilo, ko je prišla družina Machovih v naše kraje. Stari Ivan Mach, doma s Češkega, je bil v mladih letih vzgojitelj pri grofu Stadionu. Rojen je bil in je doraščal v času, ko se je svet prerajal v novih idejah, ki so polagoma pronicale v zavest človeštva in so slabile spono fevdalizma in absolutizma. Z revolucionarnimi idejami se je postopoma razvijala tudi tehnika, a prav tako se je krepil humanistični pogled na svet in na človeka. Želja po osamosvojitvi in osvoboditvi od službe v aristokratskem okolju je poleg mnogih drugih tudi starega Macha pripravila do tega, da je zapustil svojo domovino, kjer ni bilo možnosti, da se osamosvoji; osamosvojitve pa je bila nedvomno vezana na tveganje in na odpoved brezskrbnemu življenju. Kot človek, ki ni imel opore v aristokratskem poreklu, ni mogel računati na pomoč s strani graščakov, ki so bili posebej na Dolenjskem trdno zasidrani. Zato si je moral v novih okoliščinah urediti življenje tako, da se je tesneje povezal z domačim prebivalstvom in da je vse svoje napore usmeril v čim večjo racionalizacijo posestva in v uvajanje novih, razumnejših oblik dela. Bil je humanistično izobražen mož, razgledan enako v filozofskih kakor tudi naravoslovnih vedah. Po svojem značaju je bil blag in pripravljen, da je vselej pomagal vsakomur, ki se je zatekel k njemu po pomoč. Njegov odnos do vaščanov je bil bolj odnos sovaščana kakor pa graščaka. To najbolje potrjujejo

izjave domačinov, ki so ga poznali, in njihovo izročilo, ki je prešlo na sinove in na vnuke. Nedvomno to potrjuje tudi skrb za uslužbenca, »naše kmečke prijatelje« Krašovca, Lukeža, Matijo, posebno pa Tono Radeževo, ki je bila »zvesta pomočnica« pri odreji jamamajev, velikih japonskih prelcev, ki jih je Mach pričel prvi pri nas gojiti. Ta odnos je opazen tudi na nagrobniku, ki so ga Machovi postavili na grob predane uslužbenke Katke, kakor so jo imenovali; s Češkega je šla na negotovo pot in je po dolgoletni službi umrla v Slatniku. Bila je »faktotum« Machove hiše, Čehinja, ki se je od nje naučil češčine tudi gospodarjev sin Ernest Mach.

Otrok so imeli Machovi četvero: Ernesta, Marijo, Oktavijo in Wilhelmino. Prvi je znani fizik in filozof, dolgoletni univerzitetni profesor na Češkem in v Nemčiji; Marija je bila zelo izobražena žena, ki je mnogo potovala po svetu in je bila nekaj časa vzgojiteljica na črnogorskem dvoru. Bila je pisateljica esejev in živalskih zgodb. Od vseh je bila najtesneje in najgloblje povezana z našo zemljo in ljudmi ter je nadaljevala po očetovi smrti z gojitvijo jamamajev. Oktavija je bila poročena z nekim Engelhardom, a Wilhelmina je bila, kakor se da razbrati iz korespondence, »enfant terrible« Machove družine; iz nje izhaja »staro prokletstvo, ki se drži naše hiše«, kakor javlja še leta 1933 iz Münchena sin filozofa dr. Ludvik Mach. Kolikor je bilo mogoče poizvedeti, je bila Wilhelminina pregreha le v tem, da je sledila klicu krvi in mladosti ter je imela razmerje z domačim hlapcem. No, verjetno so bile posledice težje, a so nepoznane in je zaradi njih prišel v Slatnik v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja tudi filozof Ernest, da je kot avtoriteta v družini pomagal razvozlati težave, v katerih se je znašla Machova družina zaradi tega, danes več ko nedolžnega prestopka.¹

Stari Mach je takoj, brž ko si je uredil domovanje, pričel reformirati svoje gospodarstvo. Uvajati je pričel nove, racionalnejše, znanstveno preverjene metode v sadjarstvu, vinarstvu, kletarstvu, a posebej je postal pomemben v področju industrije svile z uvajanjem sviloprejk in doslej nepoznanega velikega japonskega hrastovega prelca jamamaja.

Gojiti je pričel jamamaje v mladem hrastovem gozdiču, ki je le za streljaj oddaljen od doma. Grič, na katerem je gozdič, še danes imenujejo domačini Mahov hrib. Od tod so se prelci že leta 1918 razširili po vsej okolici Slatnika, Potovega vrha, v smeri pro-

ti Kostanjevici in proti Gorjancem. Našli so jih tedaj tudi že v bližini Ruperčvrha in pri Prežeku.² V zaloški graščini (Brajetenau) jih je pričel na Machovo pobudo gojiti tudi moj stari oče Jurij Clarici, ki je bil enako kot on vnet za vse novotarije v pogledu gospodarstva, kakor so se tedaj javljale v industrijsko razvitih evropskih deželah. Gojil je jamamaje v bližini zaloške graščine, ki jo je imel v zakupu, na samotnih hrastih sredi košenice. Iz tega gojišča so se razširili v smeri proti Luknji.³ Jamamaj iz Machove in Claricijeve zalege se je v teku 70 let razširil do Vrhnike, Škofje Loke in Celja; o tem je bilo v zadnji dobi več obvestil v slovenskih listih (n. pr. »Jutro«, 22. VIII. 1933, »Proteus« I 1934, str. 42—43). Danes je jamamaj sicer podivjan, a je razširjen že vsepovsod in je s svojo velikostjo, lepo obliko in nežno svetlo barvo dopolnil zbirko naših metuljev. Medtem ko je navadna sviloprežka prešla z opustitvijo murve, se je jamamaj udomačil povsod tam, kjer so hrastovi gozdovi.

Stari Mach je svoje izsledke z raznih področij tudi publiciral. V Ljubljani je izšla pri Ign. Kleinmayru & Fed. Bambergu leta 1870 brošura »Kurze Anleitung zur Zucht des Seidenspinners der Eiche B. Yamamai.« V »Annalen der Oenologie« iz leta 1875 je izšla njegova razprava o gobah: »Zusammenstellung der für den Oenologen wichtigsten Pilzformen«. O svojih poizkusih z jamamaji je Mach v šestdesetih letih po podatkih iz »Laibacher Zeitung« in po podatkih iz »Novic« v šestdesetih in sedemdesetih letih poročal Kmetijski družbi v Ljubljani. Njegov vnuk dr. Ludvik Mach pa javlja, da hrani v rokopisu njegovo, to je starega očeta estetsko-filozofsko razpravo »Das Schöne, ein Versuch von J. Mach.«

O jamamajih in njihovi reji v Vel. Slatniku je pisala v obliki eseja v 2. izdaji »Spominov«, ki so izšli pri Bräumlillerju, tudi njegova hčerka Marija; v njih je v vseh podrobnostih opisan postopek pri odreji in negi velikih prelecev. Marija je bila tudi najbolj povezana z domom in je vse do svoje smrti leta 1929 v mislih živela s Slatnikom in svojimi »kmečkimi prijatelji«. Obilna njena korespondenca, ki je shranjena v Mušičevem domu v Novem mestu, pa daje poleg odreje jamamajev tudi zanimiv vpogled v njeno literarno delo, v biografsko osvetlitev brata Ernesta in v splošna kulturna in druga vprašanja.

Po smrti J. Macha je dobil posestvo v Slatniku Tadej Merk, predsednik Trgovske zbornice na Dunaju; bil je stric Marije Machove in je umrl 1911. leta, mesec dni pred svojo stoletnico. Bil je ustanovitelj samostana šolskih sester De Notre Dame v Šmihelu pri Novem mestu in je posestvo v Slatniku zapustil šmihelski občini za potrebe šole.⁴

Marija Machova je po očetovi smrti bila vzgojiteljica v tujini, a je na starost živela v Haaru pri Münchenu pri svojem bratu Ernestu, ki je bil celih osemnajst let do svoje smrti leta 1916 na pol hrom.

Želja po gojitvi jamamajev se je v nji obnovila v prvi svetovni vojni deloma iz domotožja, še bolj pa morda zaradi težkih materialnih razmer, v katerih je živela zgolj ob bratovi pokojnini. Pregovarjala je tamošnje oblasti, predvsem pa ministrstvo za poljedelstvo, da bi dalo potrebna sredstva za obnovljeni podvig, a je h kraju vse padlo v vodo. Končno se je odločila, da sama iz svojih sredstev obnovi odrejo prelecev in je preko svoje prijateljice Marije Claricijeve iskala stik z redkimi preživeli stariji pomočniki na Slatniku, oziroma je hotela zainteresirati za to početje njihove sinove in vnuke. Odločila se je, da s težavo zbere nekaj sto mark in da preko svojih znancev najde zanesljivega dijaka, najraje kmetškega sina, ki bi vpeljal kmetško mladino v iskanje mešičkov. Za vsak nepoškodovan, neliast in nezležen mešiček je bila pripravljena plačati 1 K, za 10 primerkov 11 K, za 20 primerkov 12 K itd. Upala je, da bodo kmetški otroci s 40 kr. za primerek zadovoljni, pa tudi vodič bo zadovoljen, če bo prejel 20 kr. za primerek. »Fantje iz Slatnika in Potovega vrha so svojčas zbirali mešičke, sedaj bodo opravljali to delo ob nedeljah njihovi otroci in vnuki. Vsekakor niso bili takrat tako razpršeni kot sedaj. Kdaj se prično počitnice? Mislim, da se bo zapreduje pričelo sredi junija. Morda bi bilo dobro, da bi se oklicalo z bobnom. Stroške nosim

jaz. Vendar naj noben dijak ne poskuša, da bi plezal na hraste in si raztrgal pri tem obleko.«⁵ Naj govori sama iz pisem! Ko daje leta 1914 nasvete mojemu bratu Dragu, ki je kot dijak gojil jamamaje, piše: »Če je prevroče, pobegnejo, če je soparno, kakor je navadno pred nevihto, polete v vodo in utonejo. Ni jih mogoče rediti doma, kakor edinole na svežih hrastovih vejah, ki stoje v vodi v polsenci. Če pa je slučajno v vrtu hrastek, potem naj ga gospod študent skrbno očisti pajkov in mravelj. Spodaj na deblu naj namesti obroč iz ptičjega lepila, zatem pa naj drevce prekrije z grobo tančico, ki jo naj na deblu iznad lepila zatesni, potem ko je položil gosenice na drevce. Če bo opazil, da hočejo gosenice zlesti po deblu navzdol, jih mora izdatno obrizgati s čisto vodo.«⁶

Leta 1918 se je odpravljala v Slatnik in sprašuje: »Sporočite mi, kdaj bodo začeli brsteti hrasti. Prelci se namreč ravnaajo po hrastih, jaz pa se moram ravnati po gosenicah in priti v zadnji periodi pred zapredenjem.«⁷ In dalje: »Pred zimo ne pridem, ker je male gosenice še težje najti kot velike in mešičke. Prelci imajo navado, da približno 14 dni po zapredenju izlezejo, so se pa verjetno v 30-letnem podivjanju modificirali.«⁸

Drugje zopet nadaljuje: »V soparnih dneh prilezejo s hrastov. Gosenice so pred zapredenjem za prst debele, svetlo zelene, in imajo srebrne pičice na straneh. Verjetno jih bo več tam, kjer je bila najdena ena. Gosenice se zapredejo v hrastovju med listjem, ki je sfrkano v klobčič. Mnoge se tudi zapredejo pod hrastovjem, v resi in v grmičevju. Čas zapredenja je od srede do konca junija.«⁹

H kraju se je tako zapletlo, da ni utegnila priti, a od ministrstva je dobila dokončno odklonitev za pomoč. V Nemčiji so namreč takrat dajali prednost severnokitajskemu hrastovemu prelcu A. Pernyi pred japonskim hrastovim prelcem B. Yamamai; pa tudi s pošiljanjem mešičkov so se pojavile v zvezi s pošto in carino nepremostljive težave. Zato daje nadaljnje napotke, kako je treba postopati z mešički: »Pospraviti in prezračiti je treba sobo, v katero ne smejo priti miši. Zatem je treba mešičke previdno nabrati na nitko, na vejah, na katerih vise, toda le na šivih, ker se ne ve, na katerem mestu bo izlezel metulj; edinole na tem mestu se to lahko izvrši z iglo, a se sme prebosti le šiv. Potem se namesti nitka z mešički vodoravno, prosto viseče v sobi, v temačnem kotu nasproti okna. Metulji

rabijo mir, da razvijejo mokra in mehka krila, potem pa planejo vsi proti oknu, v katerega naj se namestijo hrastove veje, ki so vtaknjene v posodo z vodo. Če se je veja posušila, jo je treba zamenjati, ker bi se sicer metulji na suhih vejah ranili. Veje se nameste šele potem, ko so se metulji izlegli. V sobo ne sme nihče s čevlji, ker tiče jajčka tudi na tleh, na stenah in predvsem na listih in vejah. Jajčka so siva in približno tako velika kot konoplino zrno. Poglavitno delo je v tem, da se poiščejo jajčka na posušeni vejah, prebiraje list za listom; tanjši, z jajčki posute veje se odrežejo z nožem za drevje, če pa so jajčka na močnejših vejah, jih je treba previdno izluščiti, a je treba pri tem paziti, da se ne zdrusnejo. Tudi pri mešičkih je treba paziti, da se ne zdrusnejo ali celo umore. Prvo se spozna po tem, da postane mešiček lisast. Živi mešički se od časa do časa pregibljejo. Jajčka je treba shraniti v majhnih vrečicah iz tančice in jih je treba varovati pred soncem; metuljem sonce ne škoduje.«¹⁰

Potem ko je vse propadlo, se zahvali dijakom za trud in prosi sporočila, v kakšni meri so se modificirali prelcji v 30-letnem podivjanju. Slatniškemu Krašovcu naroča, naj pogleda za gosenicami v gozdu, nazvanem po reji metuljev, Mešički; tako so tedaj imenovali mlad hrastov gozdič, ki se še danes imenuje Mahov hrib. Poglavlje o prelcih se v korespondenci Marije Machove konča z resignacijo, da je podvig zaradi neugodnega vremena in še bolj neugodnih razmer propadel.

Omenil sem bil, da je Marija Mach pisala spomine in eseje, ki so vsebinsko zajeli razdobje, ko je bila vzgojiteljica na črnogorskem dvoru in tisto zanjo tako usodno dobo, ki jo je preživela na Dolenjskem. Tematika je tesno vezana na opažanja v prirodi, posebej živalskega sveta. Njena glavna dela, kolikor je bilo mogoče razbrati iz korespondence in priloženih prepisov posameznih esejev, obsega poleg že omenjenih »Spominov«, v katerih je tudi opisana vzreja jamamajev na Dolenjskem, še esej »Črna gora«, ki je izšel ilustriran tudi v angleškem prevodu v Chicagu in v francoščini, vendar topot brez njene vednosti in odobritve. Dalje eseji: »Stari hrast«, »Kako so bili nekoč pobalini nedolžni«, »Ptičje strašilo«, »Rumenonožka« in »Husovi doživljaji«. V spominih iz Črne gore je ostro grajala korupcijo kralja in njegovega okolja, a se je navduševala nad značajnostjo, poštenostjo in svobodoljubnostjo Črnogorcev.

Rahločutnost in resignacija preveva vsa njena pisma. »Vso svojo grenko in nesrečno mladost sem preživela na Kranjskem, in vendar me nenehno vleče nazaj k ljubemu koščku zemlje, kjer sem pretrpela toliko gorja...«. »Tako neznansko žalostno je, če moraš bivati sam, brez znancev v kraju, ki vzbuja toliko spominov.«¹¹ Želi si odrešitve in citira Demostena: »Nepogrešno zatočišče je smrt.«¹²

Svojemu bratu Ernestu je zvesto stregla do konca in mu odgojila otroke, ki jim je bila druga mati. Morda ne bo nezanimivo, če bom izbral iz pisem nekaj tega, kar se nanaša na življenje in delo tega velikega moža. Poprej pa moram omeniti še intermezzo, ki je vezan na osebnost in delo Mihaela Markiča, tedaj profesorja v zapuščeni in filistrozno zaprašeni dolenjski metropoli. Kljub svojim redkim sposobnostim in obsežnemu, temeljitemu znanju polihistorja se ni mogel uveljaviti in se je dušil v ozračju provincialne gimnazije. Moja teta Marija Clarici je preko Marije Machove zainteresirala zanj Ernesta Macha.

Leta 1914 je bila Marija Machova zadnjičkrat na Slatniku; tedaj je v Novem mestu spoznala profesorja Markiča in po vrnitvi domov ga je prosila za njegova dela, da bi jih prebral Ernest Mach. Teden dni zatem sporoča: »Nisem sicer vsega razumela, toda moj brat je bil zelo navdušen in je tudi pisal g. profesorju, kakor dela to običajno z levico na pisalni stroj. Pa tudi to je zanj velik napor; je v 77. letu in že 16 let napol hrom.«¹³ V prvem pismu, ki ga je pisala že v času vojne, pravi: Brata moramo obvarovati pred vsakršnim razburjenjem. Ker že dolgo sam ne bere nobenih časnikov, je to sicer po eni strani lahko, a postaja sčasoma ta hlinjena brezskrbnost neznosna.«¹⁴ Pa zopet pol leta zatem: »Tako hudo mi je zavoljo prof. Markiča, da ne more uporabiti svojih sposobnosti. Da ni moj brat 77-leten težko bolan mož, bi mu mogel utreti pot, kakor je to rad in vedno storil pri mladih talentih. Na žalost pa je za vse nesposoben. Ali ni mogoče v bližnjih krogih nikjer najti nikogar, ki bi mu mogel pomagati?«¹⁵ In dalje: »Prosim, sporočite mi točno, za čim teži prof. Markič. Ali išče založnika? Ali namestitev, ki bi bolj ustrezala njegovim sposobnostim? Katera je pravzaprav njegova stroka, logika ali matematika? Mogoče bi mu mogla kljub svoji nevednosti v teh stvareh pomagati z nasvetom. Težko se je uveljaviti.

Primer: Ko je priobčil moj brat svojo »Analizo občutij« (Analyse der Empfindungen), je imel proti sebi vso kasto filozofov, in kljub temu, da je že imel ime, je bilo treba še 14 let, da je lahko izšla 2. izdaja. No, sedaj je že 9. izšla. Prodreti je povsod težko in potrebna je velika vztrajnost. Nevoščljivost in nerazpoloženje je doma tudi pri ljudeh, ki so sicer na višini znanosti. Tam še celo.«¹⁶ Pa zopet: »V pogledu primerne založnika za dela prof. Markiča sem se često zanimala in vedno mi je bilo rečeno, da imata matematika in logika le omejeno število bralcev, zato je le težko dobiti založnika«. In dalje: »Spominjam se smešne epizode iz svojega življenja: Ko sem v mlajših letih poučevala meščanskošolsko učiteljico v geometriji, sem, tako sem mislila, napravila novo odkritje. Zaupala sem ga bratu in ta mi je dejal: »Lepo od tebe, da si se sama dokopala do spoznanja, a na žalost si prišla do njega za 3000 let prekasno.« Od tedaj se ne poizkušam nič več v znanstvenih odkritjih.«¹⁷

Končno je prišel dan, ko je s smrtjo svojega ljubljene in spoštovanega brata izgubila zadnje oporišče v življenju. »Sedaj sem izgubila poslednje, kar me je še vezelo na življenje. Pokojnik mi ni bil le brat, bil mi je tudi oče in prijatelj. Tudi prof. Markiču, prosim, sporočite mojo iskreno zahvalo. Obžalujem, da se nisva že spoznala, ko je bilo zdravstveno stanje mojega brata boljše, on bi mu gotovo krepko pomagal. Dejal je pogostoma: »Prof. Markič je redka pojava med gimnazijskimi profesorji, stremljiv je in genialen človek.« Slabo je slišal, videl pa je do zadnjega zelo dobro. Ob začetku vojne so bile strašne ure, ko sem posedevala z njim v vrtu in sem izbirala skrbno prostorček, iz katerega ni videl na cesto, po kateri so se pomikale trume konj in voz...«¹⁸

Osemdesetletna piše ob 10-letnici smrti Ernesta Macha in primerja svojo usodo usodi svojih slavnih znancev, A. Schnitzlerja in pesnika Fritza von Unruheja. Sodeluje

pri biografiji E. M. za Angleže. Na starost je domalega oslepela in se trudi, da piše s pisalnim strojem: »Stari pisalni stroj, na katerem je pisal moj ljubljeni brat svoja nesmrtna dela, se upira mojemu pisunstvu.«¹⁹ In v svojem poslednjem pismu sklepa krogotok spominov zopet z jamamaji, ki so zanjo pomenili privid izgubljene mladosti in domačije: »Veselim se, da jamamaji še žive. Bodoči učenjaki si bodo razbijali glave, odkod da so.«²⁰

Njeno smrt (25. marca 1929) je oznanil in podrobno opisal v svojem imenu in v imenu tedaj bolnega brata dr. Ludvika Macha njen nečak Feliks Mach, akademski slikar.

»Želela si je smrt, ki jo bo rešila tegob starosti. Ko je spokojno in upazljivo govorila o smrti, kakor da bi se odpravljala na potovanje, mi je naročala, da tudi Vam (Mariji Claricijevi, op. pis.) sporočim pri-

sične pozdrave, in spominjala se je svojih kmečkih prijateljev iz Slatnika, Tone, Matije in Lukeža.«²¹

OPOMBE

1. Johanna Macha in njegove sviloprejke omenja v svojem delu večkrat tudi Janez Trdina, ki je z zanimanjem spremljal vsak gospodarski napredek na Dolenjskem. (Glej n. pr. ZD VI., 172, 401). Po svoje je porabil in vpletel v bajko »Zakleti oreh« tudi zgodbo Machove najmlajše hčerke Wilhelmine. (Prim. o tem ZD VII., 150-51, in urednikove opombe na str. 402-03; tam je treba popraviti podatek, da je Merkova »žlahtnica«, ki se je zapletla v razmerje s hlapcem, Oktavija, ko je šlo v resnici za najmlajšo Machovo hčerko, Wilhelmino. — 2. Podatki iz pisma Marije Mach z dne 22. V. 1918. — 3. Podatki iz pisma Marije Machove z dne 27. VI. 1918 in po izročilu domačih. — 4. Več o tem glej J. Trdina, ZD VII., 402-3; popravi tam letnico Merkove smrti (opomba J. Logarja). — 5. Pismo M. Mach z dne 22. V. 1918. — 6. Pismo M. Mach z dne 12. VI. 1914. — 7. Pismo M. Mach z dne 20. IV. 1918. — 8. Pismo M. Mach z dne 26. IV. 1918. — 9. Pismo M. Mach z dne 22. V. 1918. — 10. Pismo M. Mach z dne 10. VI. 1918. — 11. Pismo M. Mach z dne 12. VI. 1914. — 12. Pismo M. Mach z dne 12. XII. 1916. — 13. Pismo M. Mach z dne 24. V. 1914. — 14. Pismo M. Mach z dne 7. X. 1914. — 15. Pismo M. Mach z dne 2. III. 1915. — 16. Pismo M. Mach z dne 24. III. 1915. — 17. Pismo M. Mach z dne 14. IV. 1915. — 18. Pismo M. Mach z dne 16. III. 1916. — 19. Pismo M. Mach z dne 24. IV. 1923. — 20. Pismo M. Mach z dne 22. XII. 1926. — 21. Pismo M. Mach z dne 5. VI. 1929.

GRADIVO O ZAČETKIH UMETNOSTNE ORGANIZACIJE V MARIBORU

BRANKO RUDOLF

Danes se Maribor lahko ponaša s skromnim, pa vendar po svoje pomembnim izročilom umetnostnega udejstvovanja, organizacije umetnikov in prirejanja umetnostnih razstav. To izročilo pa je sorazmerno zelo novo, staro je komaj nekaj desetletij, natančneje: začelo se je kmalu po l. 1918.

Seveda ni zgodovina Maribora brez umetniške tradicije, vendar o kakem nepretrganem razvoju ni govora. Seveda so zgodovinska raziskovanja o rasti Maribora nasploh pokazala, kako zelo so to mesto spreminjali zunanji vplivi, ne določne silnice, ki bi imele izvor v njem samem. Tako je n. pr. južna železnica spremenila ves položaj mesta. V vsej dobi industrializacije so predmestja dokaj burno, pa bolj ali manj »divje« zrasla okoli nekdanjega centra. Ker je bil strogi center nemški, predmestja, ki so se neposredno držala centra, pa slovenska, in se je nemški center branil »prevzeti« predmestja, se je položaj za mesto samo seveda še poslabšal. Človek bi pričakoval, da se je v tem in takem okolju še ostreje izoblikovalo nasprotje Nemec-gospodar : Slovenec-proleta-rec, vendar ni bilo tako. Avstrijska socialna demokracija je odigrala svojo izrazito negativno vlogo, ker je izpovedovala nekakšen napačen internacionalizem in je tudi v Mariboru zato zelo enostransko pomagala gospodarsko močnejšemu nemštvu.

Za vso organizacijo kulturnega življenja v Mariboru so taka in podobna dogajanja bila usodna. Razvoj nikakor ne kaže sosledja, tudi če upoštevamo, da »normalno« sosledje poteka v nasprotjih, t. j. da naslednik običajno gradi na temeljih in preostankih iste preteklosti, ki jo je razbil, a jo teoretično zanikal. Razvoja v Mariboru in sploh v severni in severovzhodni Sloveniji tudi v primeru, če bi bil dal umetniško izredno pomembna dela, še od daleč ne bi mogli primerjati s kakšnimi velikimi strujami v svetu, recimo z nasprotjem realizem-impresionizem itd. Ne glede na kvaliteto je bil razvoj v Mariboru izrazito »plastovit«, skoraj tako kakor v d'Orbignyjevi teoriji katastrof. Ko so tu fevdalni pogoji razvoja nehali, ni bilo ničesar, kar bi jim neposredno sledilo.

Če pustimo vnemar starejšo umetnostno dogajanje in začnemo pri dobro razvitem baroku, vidimo tisto, kar je že ugotovil S. Vrišer, namreč, da je ta dejavnost v baroku bila precej živahna in sorazmerno tudi na precejšnji višini, pa čeprav je imela izrazito obrtniški značaj. Po zatonu baroka se stvar bistveno spremeni. Bidermajerska umetnost v Mariboru je nekako cehovska, obrtniška in provincialna, čeprav v obrti po svoje dosega kar spoštovanja vredno višino. Značilno je, da se ti ljudje, ki se na dokumentih podpisujejo »meščanski slikar-